

વૈદિક સાહિત્યમાં નિરૂપિત શિક્ષણ – વિભાવના

ડૉ.યોગિની એચ.વ્યાસ

અધ્યક્ષ સંસ્કૃત વિભાગ, ઉમા આર્ટ્સ કોલેજ, ગાંધીનગર

Mo. 9408778365 Email:- yogini_hvyas@yahoo.co.in

ભારતીય સંસ્કૃતિના મૂલાધાર તરીકે વેદોનો અનેરો મહિમા છે. ભારતીય જ્ઞાનનાં સર્વોચ્ચ હિમાલય સમાં વેદો અનન્ત રત્નોની ખાણ છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ, સમાજ અને રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ એવં પ્રતિષ્ઠાનો આધારસ્તંભ જે તે દેશની શિક્ષણ પ્રણાલી અને તેના પર રચાયેલી સંસ્કૃતિ છે. ‘શિક્ષા’શબ્દનો સામાન્ય અર્થ છે ‘જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું’ વેદો અનુસાર ‘શિક્ષા’ નો અર્થ અધ્યયન- અધ્યાપન તથા શીખવું – શીખવવું એવો થાય છે. શિક્ષણનો અર્થ માત્ર અક્ષરજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા પૂરતો મર્યાદિત નથી. વ્યક્તિ યા મનુષ્યને સદ્ગુણોથી વિભૂષિત કરી તેનામાં પૂર્ણ માનવતા ઉત્પન્ન કરવી અને જીવનના અંતિમ તબક્કામાં મોક્ષપ્રાપ્તિ કરાવવી તે જ ‘શિક્ષા’ નો વિશિષ્ટ અર્થ છે. ‘સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે’ । ગુરુકુળના શાંત તથા પવિત્ર વાતાવરણમાં રહીને, બધા જ માવનોચિત ગુણોને પ્રાપ્ત કરીને બ્રહ્મચારીને ભાવિ સદ્ગૃહસ્થ, કર્તવ્યનિષ્ઠ નાગરિક અને સન્નિષ્ઠ દેશભક્ત બનાવી શકે, તે પ્રકારની શિક્ષણપદ્ધતિને ‘શિક્ષા’ કહેવાય છે.

પાવકા ન: સરસ્વતી । (ઋગ્વેદ. 1-3-10, યજુર્વેદ -20/8.4) અમારી સરસ્વતી પાવક એટલે કે પવિત્ર છે. આજના યુગમાં આ સરસ્વતી જ્ઞાન માટેનો અત્યન્ત ઉપાદેય આદર્શ છે. અથર્વવેદ (1-1-4) ના સં શ્રુતેન ગમેમહિ । જ્ઞાન દ્વારા એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિ સાથે સરળતાપૂર્વક જોડાઈ શકે છે.

અથર્વવેદ (1-1-2,4) માં વાણીના સ્વામી, ઉત્તમ ઉપદેશક ગુરુને પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે કે તે શિષ્યને આનંદપૂર્વક વિદ્યાનું પ્રદાન કરે. ગુરુ-શિષ્ય ના સંબંધની મહત્તા બતાવતાં અથર્વવેદના (11-5-3) મંત્રમાં કહ્યું છે કે, ‘ગુરુ-શિષ્યનો સંબંધ માતાના ગર્ભમાં રહેલા બાળક અને તેની માતાના સંબંધ જેવો નિકટતાપૂર્ણ છે.’ શિષ્યે ત્રણ રાત્રિ સુધી ગુરુના ગર્ભમાં નિવાસ કરવાનો છે, ત્રિવિધ અજ્ઞાનથી ઘેરાયેલો શિષ્ય જ્યારે પ્રાથમિક શિક્ષા પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે પ્રથમ રાત્રિ માધ્યમિક શિક્ષા પૂર્ણ કરે ત્યારે દ્વિતીય રાત્રિ અને ઉચ્ચ શિક્ષા પ્રાપ્ત કરે ત્યારે તૃતીય રાત્રિ પસાર થાય છે. પ્રથમ દષ્ટિએ જોતાં આ વર્ગીકરણ થોડુંક સ્થૂળ જણાશે પરંતુ સુદૃઢતાથી જોતાં જ્ઞાનકાંડ, કર્મકાંડ અને ઉપાસનાકાંડ સંબંધી અજ્ઞાનને એક-એક રાત્રિ માનવામાં આવે છે. ત્રણ રાત્રિ સુધી ગુરુના ગર્ભમાં નિવાસ કર્યા બાદ શિષ્ય જ્યારે જન્મ ધારણ કરે છે, સ્નાતક બને છે ત્યારે તેના દર્શન માટે દેવો એકત્રિત થાય છે. અથર્વવેદીય મહર્ષિઓએ તત્ત્વવેતતા, સર્વશક્તિ-સમ્પન્ન, જ્ઞાન-સરિતાની નિરન્તર ધારામાં નિમગ્ન આચાર્યનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં

કહ્યું છે કે, 'આચાર્ય જ્ઞાનનો અગાધ સાગર છે, જે પોતાના શિષ્યને પૃથ્વીથી માંડી આકાશ પર્યંતની ગંભીર અને ગુપ્ત શક્તિઓનું જ્ઞાન કરાવનાર અદ્વિતીય વ્યક્તિ છે.' ઋગ્વેદ(1-141-6) માં શિષ્યની યોગ્યતા દર્શાવતાં કહ્યું છે કે - શિષ્ય આજ્ઞાપાલક, જિજ્ઞાસુ, સહાધ્યાયીઓ સાથે મેળ રાખનારો, અનૃતદર્શી, સભા અને સમાજમાં ઉપસ્થિત રહેનાર, મૃદુ, કોમળ, શાંત, અપાર ધૈર્યવાળો, ક્યારેય ગ્લાનિ ન કરનારો, ક્રોધરહિત તથા પવિત્ર હોવો જોઈએ.

પ્રાચીન ભારતના બહુમૂલ્ય સંપત્તિરૂપ ઉપનિષદો ગુરુ અને શિષ્યના વાર્તાલાપ કે સંવાદરૂપે છે. મુંડકોપનિષદ્ (1-2-12) માં તદ્વિજ્ઞાનાર્થં ગુરુમેવામિ ગચ્છેત્ સમિત્પાણિઃ શ્રોત્રિયં બ્રહ્મનિષ્ઠમ્ અર્થાત્ વિજ્ઞાન માટે સાધક શિષ્યે હાથમાં સમિધા લઈને જવું જોઈએ, એમ દર્શાવ્યું છે. તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્ (2-8) માં 'યુવા સ્યાત્ સાધુ યુવાઽધ્યાપકઃ આશિષ્ઠા દૃઢિષ્ઠો બલિષ્ઠઃ તસ્યેયં પૃથિવી સર્વા વિક્તસ્ય પૂર્ણા સ્યાત્' અર્થાત્ યુવાન સ્ત્રી પુરુષોએ ઉત્તમ ચરિત્રવાળા, અત્યંત અભ્યાસી, આશાવાન અને દૃઢ સંકલ્પયુક્ત બનવાનું સૂચન કર્યું છે. ઉપનિષદોનું શિક્ષણ જીવનમાં કર્મને પ્રાધાન્ય આપે છે. ઉપનિષદનો ઋષિ કર્મ કરતાં જઈને સો વર્ષનું પૂર્ણ આયુષ્ય ભોગવવાની કામના કરે છે. કોઈપણ કાર્ય કરતાં જઈને સો વર્ષનું પૂર્ણ આયુષ્ય ભોગવવાની કામના કરે છે. કોઈપણ કાર્ય કામના સ્વાર્થ કે અહંકારપૂર્ણ હોય તો તે વ્યક્તિને સંકુચિત બનાવી દે છે. સંકુચિત મનોવૃત્તિવાળી વ્યક્તિ સ્વયં તો વિસ્તરી શક્તી નથી પણ પોતાની આસપાસના પદાર્થોના વિકાસમાં પણ અવરોધ ઊભો કરે છે. કઠોપનિષદ્નું ઉચ્ચત્ત્વ જાગ્રત્ । પ્રાપ્ય । વરાન્નિબોધત્ । 'ઊઠો, જાગો અને ધ્યેયપ્રાપ્તિ સુધી પુરુષાર્થી બનો.' વાક્ય સ્વામી વિવેકાનંદે ભારત રાષ્ટ્રના યુવકોની કર્મનિષ્ઠા વધારવા માટે આહ્વાનમંત્રરૂપે સંબોધ્યું હતું. કલ્યાણભય વિચારો અને સદ્ભાવનાઓની જાગૃતિ વિદ્યા કે જ્ઞાન વડે થાય છે. તેના વડે જ પોતાનું અને પારકાનું કલ્યાણ કરી શકવાની બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી જ વિદ્યા એને કહી છે જે મુક્ત કરે છે, અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. ઈશાવાસ્યોપનિષદ્ માં કહ્યું છે કે 'અવિદ્યાયા મૃત્યું તીત્વા વિદ્યાયાઽમૃતમશ્રુતે' । અમૃત એટલે સદાચારી મંગલભાવનાઓથી યુક્ત પ્રફુલ્લિત સુમન જેવું નિત્ય પ્રસન્ન જીવન શિક્ષણ એવું માધ્યમ છે કે જે મુક્તિનો માર્ગ દર્શાવે છે. વ્યક્તિને અંધકારમાંથી પ્રકાશના માર્ગ તરફ લઈ જાય છે. ઉપનિષદ્ની અસત્તો મા સદ્ ગમય । તમસો મા જ્યોતિર્ગમય । મૃત્યોર્માઽમૃતં ગમય । પ્રાર્થના અજ્ઞાનમાંથી જ્ઞાનના પ્રકાશની ઝળહળતી દિશા ચીંધે છે. ઉપનિષદોમાં નિર્દિષ્ટ નૈતિક ઉપદેશોની વર્તમાનયુગના શિક્ષણમાં ઉપયુક્તતા દર્શાવતાં શ્રી બર્ટ્રાન્ડ રસેલ 'Education and the Social Order' માં કહે છે કે આપણી શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં આપણી નવી પેઢી નૈતિક મૂલ્યોના પતનને માર્ગે જઈ ઉત્પાત, હિંસા અને અનાચાર આચરી રહી છે, ત્યારે ઉપનિષદોએ આપેલાં સનાતન નૈતિક મૂલ્યો અને શિક્ષણની ઉચ્ચ પ્રણાલીના આદર્શોને યાદ કરી આપણી સંસ્કૃતિના ભવ્ય મૂલ્યોને વાગોળવાથી પણ થોડી શાતા જરૂર લાગે છે.